

ORIGINAL ARTICLE

Re-identification of the historical district boundaries of Shiraz and its changes based on shrines and cemeteries

Mona Ghorbani^{1*}, Soleyman Heidari²

1. Master's Degree in Iran Studies, Shiraz University, Shiraz, Iran.
2. Associate Professor, Department of History, Shiraz University, Shiraz, Iran.

Correspondence:

Mona Ghorbani

Email: Ghorbani_m19@yahoo.com

Received: 27 Jul 2025

Accepted: 07 Jan 2026

How to cite

Ghorbani, M. & Heidari, S. (2025).

Re-identification of the historical

district boundaries of Shiraz and its

changes based on shrines and

cemeteries. *Iran Local Histories*, 13(2),

75-88.

(DOI: [10.30473/lhst.2026.75292.3005](https://doi.org/10.30473/lhst.2026.75292.3005))

ABSTRACT

The historical cities of Iran are a collection of urban spaces and structures that were delimited by gates, and often a wall and a moat. The gates and ramparts could shift over time with the expansion or contraction of the city's perimeter, resulting in variable city sizes. Graves and cemeteries have always held a high status among the people of this country, and as a permanent, well-known, and highly important element in the urban space, they contributed to the city's legibility. For this reason, their use in naming gates, referencing graves based on their adjacent gates in historical texts, and other documents such as inscriptions carved on the tombs, along with the integration and correlation of this information with other existing historical knowledge, helps identify the historical district's boundaries across different periods. The goal of this research—which employs a library study, field visits, and descriptive-analytical method—is to re-identify the boundaries of the historical district of Shiraz during various historical periods based on the location of mausoleums and cemeteries and their alignment with historical data. This is because some of these graves remain, and based on them, one can reach a better understanding of the location of the gates, historical cemeteries, and ultimately the boundary of Shiraz's historical district. Understanding this boundary of the city, in turn, leads to a better recognition and understanding of its other elements in different historical periods. The research findings indicate that the historical district of Shiraz has undergone few changes in its northeastern sector during a period of history and southeastern sector, while remaining almost constant in other areas throughout history.

KEYWORDS

Cemetery, Gate, Grave, Historical district, Shiraz.

Extended Abstract

Re-Identification of the historical district boundaries of Shiraz and its changes based on shrines and cemeteries

Introduction

Shiraz, a city with a illustrious history in Iran, is recognized as one of the oldest centers of civilization, with its central core—the historical fabric—serving as a symbol of Islamic culture, art, and architecture. This fabric, which currently spans approximately 360 hectares, has roots in the Islamic period and was founded by Muhammad ibn Yusuf in 74 AH (Abn Balkhi, 1384, p. 132). From the Achaemenid era, evidenced by discoveries such as Qasr-e Abu Nasr and Persepolis, to the Islamic periods, Shiraz has consistently been a hub of cultural transformations. Its historical fabric not only encompasses structures such as mosques, bazaars, and mansions but also includes cemeteries and shrines as enduring and sacred elements that have played a key role in defining urban boundaries. Precisely identifying these areas aids in better understanding the city's political, economic, and social conditions across various periods, including the location of historical neighborhoods and the interpretation of events. Despite previous studies such as those by Charei (1387), Parsaei et al. (1390), Ravanshadnia (1395), Nadim (1398), and Rezalou et al. (1399), the systematic relationship between shrines, cemeteries, and changes in the boundaries of the historical fabric has not yet been examined. This gap necessitates the present research.

Methodology

The methodology of this research is descriptive-analytical and is based on the collection of information from library and field sources. This approach involves examining historical texts, inscribed documents, maps, and travelogues, alongside field investigations to align the current locations of shrines and cemeteries with historical data. The research questions are as follows: 1) What is the distribution of cemeteries and shrines in the historical fabric of Shiraz? 2) How have the boundaries of the historical fabric of Shiraz changed across historical periods, and how many gates did it have in each period? 3) What has been the significance and role of graves, tombs, and cemeteries among the people and in cities? 4) What is the relationship between graves, tombs, and cemeteries in identifying the boundaries of the historical fabric of Shiraz? To address these, the distribution of cemeteries such as Bagh-e Now, Bahaliyeh, and Sheikh Kabir is first examined; then, boundaries and gates are analyzed based on graves; the cultural importance of shrines is described; and finally, their connection to the historical boundaries is elucidated.

The research framework is grounded in historical-spatial analysis, which first examines library data such as the books *Shad al-Izar*, *Tazkireh-ye Hezar Mazar*, and *Shiraznameh* to extract the locations of cemeteries (such as Bagh-e Now, Bahaliyeh, and Sheikh Kabir) and shrines. This is then aligned through field research, such as visits to remaining sites (e.g., the shrine of Khatun Qiyamat and the tomb of Sheikh Abu Zura'eh), and analysis of inscriptions (e.g., the gravestone of Nusrat al-Din). The methods applied include content analysis of texts for gate naming, mapping the distribution of cemeteries, and temporal comparison of boundaries from the Umayyad period to the Qajar era.

Discussion

Shrines and cemeteries have held a special place in the history and culture of Shiraz, serving as sacred and enduring elements that not only form part of the urban identity but also act as important tools for identifying the city's historical boundaries. In the eighth and ninth centuries AH, books such as *Shad al-Izar* and *Tazkireh-ye Hezar Mazar* introduced the tombs and cemeteries of Shiraz, while *Shiraznameh* described the city through its buried figures. This indicates the importance of graves among the people. The author of *Shad al-Izar* divided Shiraz's cemeteries into seven sections and assigned each day of the week to visiting one, reflecting their religious and cultural role. Foreign travel writers such as Ibn Battuta and Chardin also spoke of the profound respect people held for these sites (Ibn Battuta, 1370, p. 262).

Many historical figures were buried near famous shrines to benefit from their sanctity. For instance, Imamzadeh Seyyed Abdullah (A.S.) had a dome and shrine during the Safavid period and is located near Bazar-e Morgh (currently Bazar-e Ruhollah). Prominent figures of the Buyid dynasty, such as Imad al-Dawleh Deylami (d. 338 AH) and Samsam al-Dawleh, were buried near the tomb of Ali ibn Hamzeh (A.S.) (Hosseini Fasa'ei, 1388, pp. 218-227). Mahmud Shah Inju (736 AH) and his son Abu Ishaq were also laid to rest adjacent to Sheikh Kabir (Afsar, 1353, pp. 212-213). Cemeteries were often within the city and considered part of the urban space.

The restoration and reconstruction of shrines demonstrate their ongoing importance. The tomb of Sheikh Kabir (Abu Abdullah Muhammad ibn Khafif, 3rd-4th centuries AH) was restored multiple times: during the Atabeg era by Zangi ibn Mawdud and Abu Bakr (Mostowfi, 1336, pp. 138-139; Beyzavi, 1382, p. 121), in the eighth century by Sheikh Bahlul Mughul (Zarkub Shirazi, 1350, pp. 50 & 93), and during the Inju period by Abu Ishaq, who built three domes over it (Mehraz, 1348, p. 409). This shrine functioned as an important school where nobles such as Sadr al-Din Muzaffar Baghnavi studied (Lambert, 1386, p. 143). Sa'di Shirazi mentioned Sheikh Kabir in his poetry. Ibn Battuta described him as the leader of Fars, with people visiting twice a day and judges gathering in his school (Ibn Battuta, 1370, p. 262). This tomb prospered in the Darb-e Shazdeh neighborhood until the early Safavid period but later declined (Deylami, 1363, p. 310).

The shrine of Shah Cheragh was also developed by Tashi Khatun (mother of Abu Ishaq Inju) with a tall dome, a school, a corner for travelers, and Quran reciters (Ibn Battuta, 1370, p. 251). She herself visited on Monday nights. The tomb of Bibi Dokhtaran was built by Khatun Qatlugh Beyg Changizi with a dome and school (Isa ibn Juneyd Shirazi, 1364, p. 154), and the tomb of Seyyed Abdullah held importance during the Safavid era (Afsar, 1353, p. 167).

The abundance of graves in the alleys of the historical fabric confirms their significance. The well-known status of graves was such that gates and neighborhoods were named after them, such as the Sang-e Siah neighborhood from the black gravestone of Sibuyeh (a 2nd-century scholar, author of an Arabic syntax book), where people rubbed their chests on it for grammatical prowess (Isa ibn Juneyd Shirazi, 1364, pp. 137-139). Hafez and Sa'di are popular due to their literature, but

others for their moral and scholarly virtues. Many alleys, such as Nur Mohammad, Sadr al-Din Mohammad, Nasr al-Din, and Seyyed Abu Taleb, are named after imamzadehs.

This importance highlights the connection of graves to identifying historical boundaries. Gate naming was often based on adjacent shrines, which, due to their permanence, delineate boundaries. For example, the eastern gate: Dowlat (from Sheikh Dowlat ibn Ibrahim), Monzar (from Monzar ibn Qays), and Kol-e Sheikh Abu Zura'eh (from Sheikh Abu Zura'eh Ardabili) (Isa ibn Juneyd Shirazi, 1364, pp. 318-321). Today, only the shrine of Sheikh Abu Zura'eh remains, indicating the positions of others. The Khatun Gate from the Khatun shrine, Darb-e Salam from Salam ibn Abdullah Sufi (later Shah Da'i from Nizam al-Din Muhammad Hosseini, d. 920 AH) (Isa ibn Juneyd Shirazi, 1364, p. 175). Kol-e Shahzadeh Qasem from Imamzadeh Shahzadeh Qasem (A.S.). The Sa'di Gate leads to Sa'di's tomb, though not directly involved, it identifies the northeastern gate.

The Bahaliyeh cemetery (inside the city, west) includes the shrines of Nusrat al-Din (A.S.), Sibuyeh, and Bibi Dokhtaran. The inscription on Nusrat al-Din's gravestone refers to a corner near the rampart, marking the southwest (Isa ibn Juneyd Shirazi, 1364, pp. 139 & 154). The Beyza and Murdestan gates did not relocate. The northern gate was near Sheikh Kabir.

A table of shrines summarizes their roles: for example, Shahzadeh Qasem (Kol-e Shahzadeh Qasem, between south-southwest), Khatun Qiyamat (Khatun Gate, southeast), and cemeteries such as Bagh-e Now (inside, east), Bahaliyeh (inside, west), Dar al-Salam (outside, south), Sheikh Kabir (inside, north), Mashhad-e Om Kolthum (initially inside, then outside, southeast).

In texts such as Shiraznameh and Shad al-Izar, tombs and their locations are introduced with terms like "outside, behind, near, beyond the gate," enhancing urban legibility (Isa ibn Juneyd Shirazi, 1364, pp. 21-433). Historical Iranian cities were bounded by ramparts and gates, with changeable boundaries, but shrines as fixed markers have preserved them.

Conclusion

The historical fabric of Shiraz, which today covers approximately 360 hectares of the city's area, is its cultural-historical core and has varied in extent across different periods. This area was often enclosed by a rampart and connected to the outside through main and secondary gates. Gates had various names throughout history, and identifying their locations is key to a more precise understanding of the fabric's boundaries. In this regard, the positions of graves, tombs, and cemeteries play a pivotal role, as enduring elements that assist in locating gates and ramparts.

Graves and shrines have long held great importance among the people of Shiraz. Many tombs were repeatedly restored and rebuilt, people visited them for pilgrimage, and even kings and nobles built their own tombs adjacent to ancient ones. This significance is evident in the abundance of imamzadehs buried in the historical fabric and the naming of alleys, neighborhoods, and gates after them. For example, historical documents such as books, inscriptions, and maps use graves as reliable elements for naming gates. Since many of these graves remain today, the positions of historical gates can be reconstructed. Additionally, in historical texts, the locations of shrines or cemeteries are often described relative to the rampart or gate; although ramparts and gates no longer exist, shrines serve as indicators to specify their positions.

Based on the data, Shiraz's boundaries are as follows: north in the area of Sheikh Kabir's shrine and the Estakhr Gate; east to the shrine of Sheikh Abu Zura'eh Ardabili; southeast to Mashhad-e Om Kolthum and the shrine of Khatun Qiyamat; south to the north of Dar al-Salam cemetery, the burial site of Salam ibn Abdullah Sufi (later Shah Da'i) and Imamzadeh Shahzadeh Qasem (A.S.); southwest to the area of Imamzadeh Nusrat al-Din (A.S.), whose gravestone inscription refers to the city rampart; and west to the shrine of Imamzadeh Bibi Dokhtaran (A.S.) and Bahaliyeh cemetery. Additionally, the names of the Murdestan neighborhood and gate and Beyza appear in the book Zubdat al-Tawarikh (9th century), indicating no significant relocation of the western and northwestern gates throughout history.

Cemeteries also had varying positions: Bahaliyeh, Bagh-e Now, and Sheikh Kabir inside the city; Dar al-Salam outside the city; and Mashhad-e Om Kolthum initially inside and then outside. Based on this information, we conclude that the boundaries of Shiraz's historical fabric have not undergone significant changes throughout history. The only expansions occurred in a period in the northeast (such as the Safavid era) and a slight reduction in the southeast (Zand era, with Karim Khan making the enclosure smaller), but in other areas, the boundaries remained largely stable. This stability highlights the cultural importance of graves in preserving urban identity and aids in conservation planning.

KEY WORDS

Cemetery, Gate, Grave, Historical district, Shiraz.

«مقاله پژوهشی»

بازشناسی محدوده بافت تاریخی شیراز و تغییرات آن براساس مزارات و گورستان‌ها

منا قربانی^{۱*}، سلیمان حیدری^۲

چکیده

شهرهای تاریخی ایران، مجموعه‌ای از فضاها و ابنیه شهری هستند که اطراف آن‌ها با دروازه‌ها و اغلب حصار و خندقی محدود می‌شد. دروازه‌ها و باروها با گسترش شهرها و یا محدود کردن پیرامون آن‌ها می‌توانستند در طول زمان جابجا شوند و وسعت شهرها متغیر بود. قبور و قبرستان‌ها همواره در نزد مردم این کشور، جایگاه والایی داشته‌اند و به عنوان عنصری ثابت، شناخته شده و نیز بسیار با اهمیت در فضای شهری، موجب خوانایی شهری می‌شدند، به همین خاطر به کارگیری آن‌ها در نام‌گذاری دروازه‌ها، نشانی دادن قبور بر مبنای دروازه‌های مجاور آن‌ها در متون تاریخی و اسناد دیگری چون کتیبه حک شده بر قبور و تلفیق و انطباق این اطلاعات با دیگر دانسته‌های تاریخی موجود، موجب شناسایی محدوده بافت تاریخی در دوره‌های مختلف می‌شود. بازشناسی محدوده بافت تاریخی شیراز در دوره‌های مختلف تاریخی، براساس موقعیت مزارات و گورستان‌ها و تطبیق آن با داده‌های تاریخی، هدفی است که این پژوهش به روش توصیف تاریخی همراه با تحلیل و گردآوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای و میدانی به دنبال دستیابی به آن است، چراکه برخی از این قبور باقی مانده‌اند و براساس آن‌ها می‌توان به درک بهتری از موقعیت دروازه‌ها، گورستان‌های تاریخی و در نهایت محدوده بافت تاریخی شیراز رسید. شناخت این محدوده از شهر، خود موجب شناخت و درک بهتر دیگر عناصر آن نیز در دوره‌های مختلف تاریخی می‌شود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بافت تاریخی شیراز در بخش شمال شرقی در برهه‌ای از تاریخ و در جنوب شرقی خود، دگرگونی‌های اندکی داشته و در سایر نقاط تقریباً در طول تاریخ، ثابت بوده است.

واژه‌های کلیدی

بافت تاریخی، دروازه، شیراز، گورستان، مزار.

۱. کارشناس ارشد ایران‌شناسی، بخش تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، ایران.
۲. دانشیار بخش تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، ایران.

نویسنده مسئول:

منا قربانی

رایانامه: Ghorbani_m19@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۷

استناد به این مقاله:

قربانی، منا و حیدری، سلیمان (۱۴۰۴). بازشناسی محدوده بافت تاریخی شیراز و تغییرات آن براساس مزارات و گورستان‌ها. فصلنامه علمی پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، ۱۳(۲)، ۷۵-۸۸.
(DOI:10.30473/lhst.2026.75292.3005)

مقدمه

هخامنشیان و پس از آن می‌رسد، اما قدمت شهر شیراز به دوره اسلامی بازمی‌گردد که در زمان عبدالملک بن مروان، خلیفه اموی به دست محمد بن یوسف، برادر حجاج یوسف ثقفی، حکمران اموی و متصدی امور شیراز در سال ۷۴ ق بنا شد (ابن بلخی، ۱۳۸۴، ص ۱۳۲). براساس کتاب *سده‌الآزار* و نیز ترجمه آن یعنی کتاب *تذکره هزار مزار* که در قرن هشتم و نهم ق به نگارش درآمدند، شیراز و اطراف آن دارای هفت گورستان بزرگ و مهم بود و علاوه بر آن‌ها، گورستان‌های کوچکی نیز به صورت پراکنده در سطح شهر قرار داشت. اغلب این گورستان‌ها در درون شهر قرار داشتند و جزیی از محدوده شهری به حساب می‌آمدند. هر روز هفته، مخصوص زیارت یکی از این گورستان‌ها در نظر گرفته شده بود. گورستان مشهد ام کلثوم (محل شهادت سیده ام کلثوم، دختر سید اسحق کویکبی پسر محمد بن زید بن الحسن بن علی المرتضی ع) و شیرویه (شیخ شیرویه) در کتاب *سده‌الآزار* در نوبت چهارم زیارت گورستان‌ها قرار گرفته و حداقل تا قرن هشتم و نهم در محدوده جنوب شرقی شیراز قرار داشت و امروزه از این گورستان، بقعه خاتون قیامت، بنایی تاریخی در جنوب شرقی بافت تاریخی شیراز به جای مانده و دروازه خاتون نیز که در *فارسنامه ناصری* از آن نام برده شده است (حسینی فسایی، ۱۳۸۸، ص ۹۰۶)، احتمالاً بر این اساس نام‌گذاری شده بود. در سال ۱۳۳۷ ش، با پیدا شدن سنگ مزار شیخ جمال‌الدین حسین بوشکانی در حول و حوش گود موتاب‌ها (در جنوب شرقی بافت تاریخی شیراز)، محدوده این قبرستان مشخص شد (مصطفوی، ۱۳۴۳، ص ۷۰). قبرستان باغ نو از جمله گورستان‌های داخل شهر بود که در شرق شیراز قرار داشت و دو دروازه باغ نو و دروازه دولت (منذر و سپس کل شیخ ابوزرعه) در محدوده این گورستان قرار می‌گرفت (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص ۱۳۳ و ۲۷۱ و ۳۱۸) که در محله بالاگفت امروزی واقع بود.

گورستان باهلیه نیز در محدوده بافت تاریخی و غرب آن قرار داشت. مزار سیوییه، شیخ باهلی، بی‌بی دختران و امامزاده نصرت‌الدین (ع) (سید علی‌بن جعفر الحسینی الزیدی) در این گورستان جای داشت و امروزه محلات سنگ‌سیاه و بخشی از سردزک را شامل می‌شود. قبرستان همگانی درب سلم یا دارالسلام در جنوب و خارج از شهر قرار داشت و این گورستان وجه تسمیه نام‌گذاری دروازه جنوبی شهر بود که سپس به دروازه شاه داعی‌الی الله تغییر نام یافت. عتیق و حوالی آن نیز به عنوان نوبت ششم زیارت عنوان شده است و مهمترین مزارات آن احمد بن موسی (ع) و محمد بن موسی (ع) است و سپس گورستان ابو عبدالله خفیف شیخ

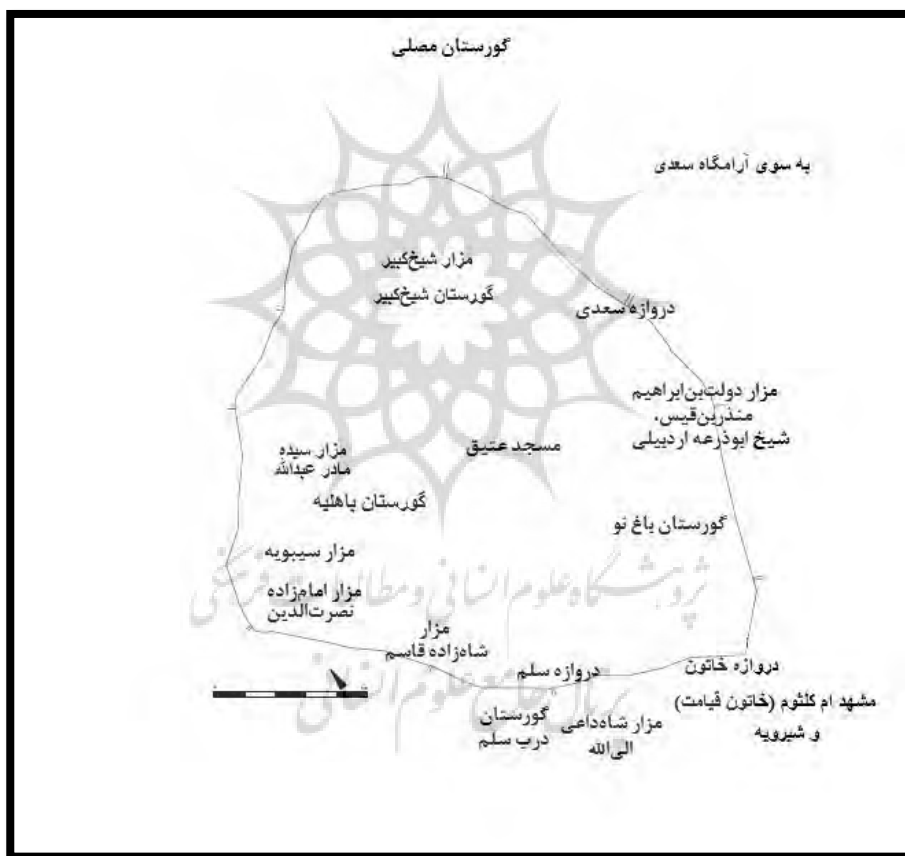
بافت تاریخی شیراز، هسته فرهنگی، تاریخی و هنری شهر شیراز است. سابقه شکل‌گیری شهر شیراز به دوره اسلامی بازمی‌گردد. امروزه بافت تاریخی شیراز، مساحتی در حدود ۳۶۰ هکتار دارد، اما این شهر در طی ادوار تاریخی مختلف، وسعت‌های گوناگونی داشت. شناسایی محدوده بافت تاریخی و بررسی اسناد تاریخی در این خصوص می‌تواند موجب شناخت بهتر وضعیت شهر شیراز در هر دوره تاریخی، بررسی وضعیت شهر از منظر سیاسی و اقتصادی، کمک به مکان‌یابی ابنیه و محلات تاریخی، درک بهتر رویدادهای تاریخی و غیره شود. اگرچه تا پیش از این در رابطه با مقابر و گورستان‌های تاریخی شیراز و اطراف آن پژوهش‌هایی چون چارئی (۱۳۸۷)، پارسایی و همکاران (۱۳۹۰)، روانشادنی (۱۳۹۵) ندیم (۱۳۹۸)، رضالو و دیگران (۱۳۹۹) انجام شده است، ولی بیشتر این پژوهش‌ها در خصوص معرفی مقابر و قبرستان‌ها و یا بررسی نقوش آن بوده‌اند، و تا به حال به ارتباط میان شناسایی محدوده بافت تاریخی شیراز با مقابر، آرامگاه‌ها و گورستان‌ها پرداخته نشده است. این پژوهش درصدد است تا به شیوه تاریخی همراه با تحلیل و با تکیه بر متون، اسناد تاریخی و تحقیقات میدانی به بررسی نقش مزارات و گورستان‌ها بر شناسایی محدوده بافت تاریخی شیراز بپردازد. برای رسیدن به این مهم، پژوهش درصدد پاسخ‌گویی به سه سوال اصلی است: نخست آنکه پراکندگی گورستان‌ها و مزارات بافت تاریخی شیراز چگونه است؟ دوم آنکه تغییرات محدوده بافت تاریخی شیراز در دوره‌های تاریخی چگونه بوده و در هر دوره چند دروازه داشته است؟ سوم اهمیت و جایگاه قبور، آرامگاه‌ها و گورستان‌ها در میان مردم و شهرها چگونه بوده است؟ و چهارم آنکه ارتباط میان قبور، آرامگاه‌ها و گورستان‌ها در شناسایی محدوده بافت تاریخی شیراز چیست؟ برای تبیین جایگاه قبور و قبرستان‌ها در تعیین و شناسایی محدوده بافت تاریخی شیراز در دوره‌های مختلف تاریخی، در ابتدا بافت تاریخی شیراز و پراکندگی گورستان‌ها و مزارات آن بررسی می‌شود، سپس محدوده بافت تاریخی شیراز و دروازه‌های آن براساس قبور و قبرستان‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد و پس از تعیین اهمیت و جایگاه مزارات و گورستان‌ها در میان مردم شیراز، به ارتباط قبور، آرامگاه‌ها و گورستان‌ها در شناسایی محدوده تاریخی این شهر می‌پردازد.

بافت تاریخی شیراز و پراکندگی گورستان‌ها و مزارات آن

قدمت ناحیه شیراز بنابر اکتشافات باستان‌شناسی در قصر ابونصر، قلعه فهندژ و نیز الواح گلی عیلامی تخت جمشید به عصر

عبادت به شیراز آمد و مجاور مزار شیخ کبیر شد (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص. ۱۲۴) - باقی مانده است. یکی از سیاحان دوره صفوی در سفرنامه خود عنوان کرده است که خیابان چهارباغ از تنگه الله اکبر آغاز می‌شد، از پل سنگی پنج دهانه‌ای (پل علی بن حمزه) گذر می‌کرد و به بازار سرپوشیده‌ای می‌رسید که انتهای این خیابان زیبا به شمار می‌رفت (تونو، ۱۷۶۳، ص ۱۲۷) و این به آن معناست که در آن دوره تاریخی، حوالی جنوب پل علی‌بن‌حمزه (ع)، شمال شهر بوده است. گورستان مصلی نیز که محدوده آرامگاه علی‌بن‌حمزه و شمال آن، بنای مصلی و ابنیه‌ای چون حافظیه را شامل می‌شد و خارج از شهر قرار داشت (شکل ۱).

کبیر که براساس منبع تاریخی قرن نهم، در داخل شهر قرار داشت (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص ۱۳۶ و ۳۱۷ و ۳۳۳) و در سفرنامه‌های دوره صفویه، جزئی از شهر شمرده شده است. ابوعبدالله محمد بن خفیف شیرازی از شیوخ زاهد اهل تصوف قرون ۳ و ۴ ق در زمان حیات خود خانقاهی بنا کرد که صحن‌ها و سراها داشت (رشاد، ۱۳۵۲، ص ۱۹۰) و پس از فوت در همانجا به خاک سپرده شد. این گورستان به واسطه مدفن وی و پس از فوت او، گورستان شیخ کبیر نام گرفت و رباطها و مدارس بسیاری در آن گورستان از جانب زاهدان، مریدان شیخ کبیر و نیز افراد مشهور بنا شد. از این گورستان امروزه دو مقبره شیخ کبیر و شیخ حسن کیا - از سادات و بزرگ زادگان قزوین و متوفی به سال ۶۰۰ ق که برای

شکل ۱. نقشه پراکندگی گورستان‌های با اهمیت تاریخی شیراز و مزارات مربوط به بازشناسی محدوده شهری بر اساس محدوده بافت تاریخی از دوره زندیه

(فرصت شیرازی، ۱۳۷۷، ص ۷۰۴). پس از ساخت این بارو که تا سال ۴۴۰ ق به طول انجامید (خوب‌نظر، ۱۳۸۰، ص ۱۹۳)، دروازه شهر به یازده عدد افزایش یافت، بارویی که آثار آن تا اوایل قرن ششم ق موجود بود (ابن بلخی، ۱۳۸۴، ص ۱۳۳). مقدسی در سال ۳۷۶ ق و پس از فوت عضدالدوله دیلمی به شیراز سفر کرد و برای آن هشت دروازه نام می‌برد؛ (۱) دروازه استخر که تا

محدوده بافت تاریخی شیراز و دروازه‌های آن براساس

قبور و قبرستان‌ها

الف - نخستین دروازه‌های شیراز تا دوره سلجوقیان

نخستین باروی شیراز، توسط صمصام‌الدوله دیلمی ساخته شد و این بدان معناست که شیراز تا اواخر قرن چهارم ق بدون بارو بود

و ابوزرع اردبیلی (وفات ۴۲۵ ق) با بقعه‌ای بر آن (زرکوب‌شیرازی، ۱۳۵۰، ص ۱۰۳ و ۱۰۴) قرار داشت و مقابر آن دو در مقابل (برابر) هم قرار داشت (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص ۲۸۶) و مزار سید علاء‌الدین (ع) در محله باغ قتلغ که در کتاب *تذکره هزار مزار* ذیل گورستان باغ نو آمده است (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص ۳۰۵)، گورستانی که داخل شهر شیراز اتابکی قرار داشت. طبق نوشته جنید شیرازی، مزار ابوزرع اردبیلی سر گورستان باغ نو به حساب می‌آید (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص ۱۰۴). زرکوب شیرازی نیز عنوان می‌کند که: «المظفر بن الشیخ الامام سعدالدین محمد بن مظفر بن روزبهان یعرف به باغ نو ... در محله باغ نو مدفون است ... و به حقیقت در محروسه شیراز از آن قبه عالی به مثابت کعبه معظمه افتاده ...» (زرکوب‌شیرازی، ۱۳۵۰، ص ۱۳۳). که واژگان «در محروسه شیراز» نشان‌دهنده آن است که محله باغ نو و گورستان آن در زمان حیات زرکوب شیرازی و پیش از آن جزء شهر شیراز بوده است و نیز معصوم علیشاه در قرن نهم ق درباره شیخ روزبهان عنوان می‌کند که «مزار فیض آثار آن بزرگوار در بین مشرق و جنوب شیراز واقع و محله درب شیخ به آن جناب منسوب است» (معصوم شیرازی، بی‌تا، ص ۶۴۱) که باز هم نشان‌دهنده اهمیت و داخل شهر بودن گورستان باغ نو است.^۲

محله باغ نو از دوره آل‌بویه و از محلات معروف شیراز بود (ندیم، ۱۳۹۸، ص ۲۶۹) و حتی در قرون سوم و چهارم ق، مسجد باغ نو، محل رفت و آمد شیخ جعفر حداء، معاصر شیخ کبیر بود که نشان از اهمیت این بخش از شهر در آن زمان دارد (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص ۲۷۴) و از آنجا که مزار ابوزرع و منذر بن قیس در برابر هم قرار داشت و دروازه شرقی شهر در دوران آل‌بویه، باب منذر خوانده می‌شد، پس می‌توان نتیجه گرفت که حد شرقی شهر حداقل از عصر دیلمیان در قرن چهارم ق تا دوره قاجاریه در یک مکان واقع بوده است که امروزه با نام کل شیخ ابوزرع اردبیلی یا فلکه مصدق می‌شناسیم. می‌توان ادعا کرد که دروازه‌های شرقی شهر در این دوره گسترش زیادی نداشتند.

حد جنوب شرقی را در قرن هشتم می‌توان خارج از مشهد ام‌کلثوم در نظر گرفت و این گورستان در آن زمان در داخل شهر قرار داشت. در ذکر شهادت ام‌کلثوم، عنوان شده است که «او در موضعی در گوشه‌های شیراز، قریب به محله باغ و نزدیک به خانه احمد بن الحسین، چند روز مخفی شد ... و در آن زمین مبارک، مدفون است»

ابتدای دوران صفوی با همین نام شناخته می‌شد (خوب‌نظر، ۱۳۸۰، ص ۱۹۸)، (۲) دروازه شوشتر، (۳) بند آستانه، (۴) غسان، (۵) سلم، (۶) کوار، (۷) منذر و (۸) فهندژ (مقدسی، ۱۳۶۱، ص ۶۴۱). اگرچه شیراز در این دوره تا زمان حکمرانی صمصام‌الدوله فاقد بارو بود، اما محل دروازه‌ها و حدود شهر قابل تمیز و دارای دروازه (باب) بود. دروازه شرقی را باب منذر می‌نامیدند که در شرق گورستان باغ نو بود. همانجایی که شیخ ابوزرع اردبیلی - متوفی به سال ۴۱۵ ق - در رباط خویش مدفون شد و اکنون آن محل به کل شیخ ابوزرع مشهور است و مقبره شیخ منذر بن قیس از تابعین پیامبر در قرن یکم ق، محاذی (در راستای) مقبره شیخ ابوزرع اردبیلی قرار داشت (زرکوب‌شیرازی، ۱۳۵۰، ص ۱۰۴ و ۱۵۹). آن شهید، محل قبر خویش را پیش از شهادت در جنگ با زرتشتیان با انداختن تیری در این مکان که زمینی هموار و بدون عمارت بود تعیین کرد (جنیدشیرازی، ۱۳۶۴، ص ۲۷۲).

ب- دوره اتابکان تا ایلخانان و تأییدی بر دروازه‌های پیشین

در زمان حکمرانی اتابک سعدبن زنگی در سال ۶۱۴ ق، حصار مستحکمی به دور شهر کشیده شد (وصاف، ۱۳۴۶، ص ۹۰) و شهر در زمان وی دارای هفده محله و نه دروازه بود (مستوفی، ۱۳۳۶، ص ۱۳۷). در این دوره‌های تاریخی دروازه‌های شهر عبارت بودند از: (۱) استخر (۲) دراک موسی - که در دوره تیموریان با نام دروازه موردستان آمده است (حافظ ابرو، ۱۳۷۲، ص ۳۴۲-۳) بیضا (۴) کازرون (۵) سلم (۶) فسا (۷) باب نو یا احتمالاً همان دروازه باغ نو (۸) دولت (۹) سعادت (مستوفی، ۱۳۳۶، ص ۱۳۷) که به سوی یزد باز می‌شد (عرفان، ۱۳۷۷، ص ۲۷۱).

وجه تسمیه دروازه دولت که در دوره آل‌بویه با نام باب منذر شناخته می‌شد، مزار شیخ دولت بن ابراهیم بود (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص ۳۱۸-۳۲۱). لازم به ذکر است که در کتاب *زبدۃ التواریخ* مربوط به رویدادهای قرن نهم ق در عصر تیموریان، ذیل وقایع سال ۸۱۱ و ۸۱۲ ق، نام محله و دروازه موردستان و نیز دروازه بیضا هر دو آمده است: «یکی از امرا گریخته، رو به دروازه موردستان آورد ... و خواجه حسین شربت‌دار در دروازه بیضا به محاربت مشغول بود» (حافظ ابرو، ۱۳۷۲، ص ۲۹۱ و ۳۴۳) و بنابراین یکی دانستن این دو دروازه صحیح نیست.

حد شرقی و جنوب شرقی شهر، ابتدای شرقی گورستان باغ نو بود که مزار اشخاص معتبری چون شیخ روزبهان، منذر بن القیس

۲. دو دروازه باغ نو و دولت در جنوب شرقی و شرق گورستان باغ نو و در حد شرقی شهر قرار داشتند.

۱. نام هشت دروازه از این نه دروازه در میان متن کتاب *زبدۃ التواریخ* نوشته حافظ ابرو در قرن هشتم آمده است.

بی‌شمار دارد و پر است از بازرگانان ... شیراز مهمترین شهر ایران در مرز کرمان و دارای بارویی سنگی است. محیط آن بیست مایل (هر مایل برابر با حدود ۱٫۶ کیلومتر است) و جمعیتش دویست هزار تن است». باربارو شیراز را در انتهای این دوره، بزرگتر و زیباتر از قاهره در مصر دانسته است (باربارو، ۱۳۴۹، ص ۳۱۵ و ۴۴۷). جان اوگیلی، دیگر سفرنامه‌نویس دوره صفوی نیز در رابطه با وسعت شیراز تیموری این گونه بیان کرده است که شهر شیراز در گذشته بزرگتر بوده است و بناهای باشکوه زیادی در آن ساخته شده که در داخل و خارج از شهر ساخته شده بودند. الخبیگ تیمور (فرزند شاهرخ و نوه تیمور) تأیید می‌کند که در زمان او، محیط شیراز به سه و نیم لیگ (هر لیگ برابر با حدود ۴٫۸ کیلومتر است) می‌رسید (اوگیلی، ۱۶۷۶، ص ۳-۴).

دوره صفوی، پر رونق‌ترین دوره شهرنشینی پس از اسلام و مظهر شهرسازی بود (بنیادی، ۱۳۷۶، ص ۶۱)، اما به دلیل تخریب مکرر حصار شهر، مردم بر این باور بودند که شیراز بارو به خود نگاه نمی‌دارد (نواب شیرازی، ۱۳۷۱، ص ۵۷). دروازه‌های شیراز در دوره صفوی همان نه عدد دروازه پیشین خود بود. اگرچه در اثر انهدام باروی شهر، فقط بخشی از دروازه‌ها از جنس آجر نپخته بدون سردر بر جای خود باقی بود (اوگیلی، ۱۶۷۶، ص ۴) که سبب شد شاردن تعداد آن‌ها را به اشتباه چهار عدد بخواند، اما در واقع دروازه‌های شیراز در این دوره شامل: ۱) اصفهان (۲ موردستان ۳ بیضا ۴) کازرون (۵ سلم ۶ فسا ۷ گوسفند ۸ دولت ۹ سعادت بود. دروازه استخر که تا ابتدای دوران صفوی با همین نام شناخته می‌شد (خوب‌نظر، ۱۳۸۰، ص ۱۹۸) و از این دوره به دروازه اصفهان تغییر نام داد و شاردن در سفرنامه خود برای نخستین بار از آن نام آورده است (افسر، ۱۳۵۳، ص ۱۵۳). گسترش شیراز تا دوره صفویه در بخش شمال شرقی (مابین دو دروازه سعدی و اصفهان) تا آن اندازه بود که حتی بخشی از محله شیادان (نام محله‌ای از محلات قدیم و واقع در شمال شرق بافت تاریخی شیراز) در بیرون از دروازه سعدی قرار داشت و در دوره‌های تاریخی بعد، با ساخت بارو، شهر محدودتر شد (حسینی فسایی، ۱۳۸۸، ص ۹۷۹). در دوره صفویه و در نقاشی دورنمایی که کرنلی برون از شیراز برجای گذاشته، مجموعه‌ای از چند خانه را در شمال رود خشک و نزدیک به پل تحت عنوان دهکده شیادان به تصویر کشیده است (برون، ۱۷۵۲، ص ۴۱۱). دروازه‌ای نیز که با نام باغ‌شاه می‌شناسیم در این دوره طبق نوشته مؤلف کتاب بافت قدیمی شیراز، موردستان نامیده می‌شد (افسر، ۱۳۵۳، ص ۱۲۰).

شاردن در سفرنامه خود، برای شیراز، چهار دروازه معرفی کرده است؛ فسا رو به جنوب، گوسفند رو به شرق، دروازه کازرون رو به غرب و دروازه اصفهان (افسر، ۱۳۵۳، ص ۱۵۳). بنابراین دروازه گوسفندی که

(زرکوب‌شیرازی، ۱۳۵۰، ص ۱۵۲). در *فارسانامه ناصری*، مدفن ام‌کلثوم در محله باغ نو ذکر شده که در زمان پادشاهی کریمخان زند و کوچک کردن باروی شهر، خارج از دروازه شهر قرار گرفت (حسینی فسایی، ۱۳۸۸، ص ۹۵۹ و ۱۱۹۳)، بنابراین این گونه استنباط می‌شود که در قرن هشتم، مزار ام‌کلثوم، جزئی از شهر بوده که از واژگان «در گوشه‌های شیراز»، «قرب به محله» و «نزدیک به خانه» برای توصیف محل مزار او استفاده و از دوره زندیه از شهر جدا شده است. حد جنوبی شهر تقریباً همان حد جنوبی دوره دیلمیان و گورستان سلم (دارالسلام کنونی) در جنوب شیراز بود.

حد غربی نیز در اطراف مزار سیبویه در گورستان باهلیه، در نزدیکی دروازه کازرون معرفی شده است (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص ۱۳۷-۱۳۹) که نشان از آن دارد که گورستان باهلیه در داخل شهر قرار داشت. در رابطه با حد غربی شهر در قرن هشتم، مقبره سیده مادر عبدالله (بی‌بی دختران) از اولاد حضرت فاطمه (ص) واقع در غرب بافت تاریخی شیراز در زمره مزارات گورستان باهلیه و اطراف آن عنوان شده که مزار ایشان تنها در باغچه بزرگی قرار داشت و به مرور، گنبد و مدرسه ساخته شد (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص ۱۵۴). بنابراین می‌توان این مقبره را حد تقریبی غربی شهر به حساب آورد.

دروازه شمالی شهر نیز در نزدیکی مقبره شیخ کبیر قرار داشت و گورستان شیخ کبیر، در داخل شهر واقع بود. حد شمالی شهر را می‌توان براساس منابع تاریخی مکتوب بدست آورد. در ذکر مدفونین گورستان شیخ کبیر در کتاب *تذکره هزار مزار* و ذیل توصیف مزار شیخ جلال‌الدین محمد سرده، عنوان شده است که او را در بقعه خود، نزد پدرش بر لب خندق و نزدیک به شیخ کبیر دفن کردند (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص ۱۳۶)، به دلیل آنکه خندق اغلب در اطراف باروی شهر ایجاد می‌شد، از این جمله چنان برمی‌آید که مزار شیخ کبیر نیز در بخش شمالی گورستان شیخ کبیر و در نزدیکی خندق قرار داشت و این بدان معناست که این گورستان در داخل شهر واقع بوده است. دروازه جنوب شهر نیز از آنجا که نام گورستان درب سلم یا دارالسلام بر آن است، می‌توان محدوده شمالی این قبرستان را برای آن در نظر گرفت.

پ- دوره ترکمانان، صفویه و گسترش شهر از سوی شمال

در دوره حکمرانی اوزون حسن آق‌قویونلو، چند تن از گردشگران، بازرگانان و مأموران سیاسی و نیز از ایران دیدن کردند و اطلاعات ارزشمندی باقی گذاشته‌اند؛ از جمله آن‌ها، فردی ایتالیایی به نام جوزفا باربارو است که شیراز را این گونه توصیف کرده است: «شیراز مردمی

اهمیت و جایگاه مزارات و گورستان‌ها در میان مردم و

شهر شیراز

قبور و گورستان‌ها در شیراز از اهمیت زیادی برخوردار بودند، چنانچه در قرن هشتم و نهم، کتاب *سدا/لازار* و *تذکره هزار مزار* به معرفی مقابر و گورستان‌های شیراز پرداخته است. کتاب *شیرازنامه* نیز در قرن هشتم برای معرفی شیراز به معرفی مدفونین آن پرداخته است که نشان از اهمیت قبور در این شهر دارد. چنانچه مؤلف کتاب *سدا/لازار*، گورستان‌های شیراز را به هفت قسمت تقسیم کرده و هر بخش را مختص زیارت در یک روز در نظر گرفته است. اهمیت قبور شیراز تا حدی بود که حتی سفرنامه‌نویسانی چون ابن بطوطه و شاردن فرانسوی از احترام آن‌ها در نزد مردم سخن به میان آورده‌اند. امامزاده سید عبدالله (ع) - که در نزدیکی بازار مرغ (بازار روح‌الله امروزی) قرار دارد- در دوره صفویه دارای گنبد و بارگاه بود، حتی مزار برخی از بزرگان آل بویه در کنار آرامگاه امامزاده علی بن حمزه (ع) قرار داشت. عمادالدوله دیلمی در سال ۳۳۸ ق از زخم کلیه وفات یافت (مسکویه الرازی، ۱۳۷۶، ص ۱۵۸) و در خارج از دروازه استخر نزدیک مزار علی بن حمزه (ع) به خاک سپرده شد (حسینی فسایی، ۱۳۸۸، ص ۲۱۸)، صمصام‌الدوله نیز پس از فوت در آرامگاه آل بویه در نزدیکی مقبره علی بن حمزه (ع) به خاک سپرده شد (حسینی فسایی، ۱۳۸۸، ص ۲۲۶-۲۲۷). مدفن و بارگاه محمود شاه اینجو در سال ۷۳۶ ق در نزدیکی مقبره شیخ کبیر واقع شد (ابن بطوطه، ۱۳۷۰، ص ۲۶۲) و نیز پسرش شاه شیخ ابواسحاق اینجو در آنجا آرمید (افسر، ۱۳۵۳، ص ۲۱۲ و ۲۱۳) و حتی گورستان‌ها در داخل محدوده شهر قرار می‌گرفت.

بقاع با اهمیت در دوره‌های مختلف تاریخی، مرمت یا بازسازی می‌شدند، همچون مرمت آرامگاه شیخ کبیر که بقعه او در عصر اتابکان در زمان سلطنت زنگی بن مودود، تجدید بنا شد که پیشتر به عمارت محقری تبدیل شده بود و چند روستا و زمین وقف آن کرد (مستوفی، ۱۳۳۶، ص ۱۳۸ و ۱۳۹) سپس اتابک ابوبکر بر مزار او از ابتدا بنا و عمارتی بلند ساخت و بناهایی ضمیمه آن کرد و از شیخ الشیوخ معین‌الدین کیکی درخواست کرد تا نماز جمعه را در آنجا برگزار کنند (بیضاوی، ۱۳۸۲، ص ۱۲۱)، پس از وی شیخ بهلول از حکمرانان مغول در شیراز در قرن هشتم اقدام به مرمت بقعه وی از مال خود کرد (زرکوب‌شیرازی، ۱۳۵۰، ص ۵۰ و ۹۳) و شاه شیخ ابواسحاق در دوره آل اینجو، سه گنبد بر بارگاه ابن خفیف ساخت و آن را رونق بخشید (مهرز، ۱۳۴۸، ص ۴۰۹) که نشانگر اهمیت آرامگاه او در قرون هفت و هشت است که در این قرون، بقعه شیخ کبیر از

می‌دانیم همان دروازه باغ نو است و با دروازه فسا تفاوت دارد. دروازه باغ نو از این دوره با نام دروازه گوسفند شناخته شد که به دلیل وجود بازار فروش گوسفند یا به عبارتی قصاب‌خانه در پشت دروازه به این نام شهرت یافت. دروازه سعادت نیز همان دروازه قهندز بود.

ت- دوره نادری تا قاجاریه و انتظام محدوده شهر

شیراز در دوره نادری دارای دوازده دروازه و نوزده محله بود (مهرز، ۱۳۴۸، ص ۹۱). پس از آن، کریم‌خان زند به دلیل حمایت‌های مکرر مردم شیراز از وی و خاطرات خوش گذشته این شهر را به عنوان پایتخت خود برگزید. ساخت باروی شهر از جمله مهمترین اقداماتی بود که توسط زندیان صورت گرفت. بارو در همان محل باروی صالح خان بیات احداث شد (نواب شیرازی، ۱۳۷۱، ص ۵۸) و چندین دروازه را موقوف داشتند (حسینی فسایی، ۱۳۸۸، ص ۹۰۵) که به شش عدد رسید.

آقامحمدخان قاجار در روز غره ماه ذی‌حجه سال ۱۲۰۶، ابتدا در عمارت کلاه‌فرنگی جلوس و سلام رسمی برگزار کرد و سپس دستور داد تا باروی مستحکم کریم‌خان زند را تخریب کنند (حسینی فسایی، ۱۳۸۸، ص ۶۵۴ و ۶۵۵). اگرچه پس از فوت وی، در سال‌های حاکمیت حسین‌قلی خان، حسین‌علی میرزا و برای واپسین بار توسط نظام‌الدوله صاحب اختیار، باروی شیراز مرمت شد (کریمی، ۱۳۲۷، ص ۷؛ افسر، ۱۳۵۳، ص ۲۴۹). شیراز قاجاری، شهری که هوا و فضای اطرافش بسیار خوب، روح پرور و ذوق‌گستر (سیاح، ۱۳۴۶، ص ۲۲) و وسعت و محل حصارش همان شیراز عصر زندیه بود و ۳۲۰۰۰ نفر جمعیت داشت (بروگشن، ۱۳۷۴، ص ۲۳۷). در این زمان شیراز دارای یازده محله و همان محلات زندگی، شش دروازه و چهار کل بود (افسر، ۱۳۵۳، ص ۲۲۳ و ۲۷۶). دروازه‌ها همان دروازه‌های زندگی و همراه با کل‌ها (بخشی از حصار تخریب شده که تبدیل به محل عبور و مرور شده بود) شامل؛ ۱) دروازه اصفهان که اوژن فلاندن در عصر پادشاهی محمدشاه قاجار آن را زیباترین دروازه‌های ایران و ساخته کریم‌خان زند دانسته است (فلاندن، ۱۳۴۶، ص ۳۲۸) که نشان شیر و خورشید بر بالای آن نقش بسته بود (بروگشن، ۱۳۷۴، ص ۲۳۵) و هری وینت آن را تنها دروازه‌ای می‌داند که در معماری‌اش کوشیده‌اند، با کاشی آبی و زرد مزین شده و پله پله است (وینت، ۱۸۹۱، ص ۱۷۶)، ۲) باغ‌شاه، ۳) کازرون، ۴) شاه‌داعی الی‌الله (همان درب سلم قدیم)، ۵) قصاب‌خانه (دروازه گوسفند قدیم)، ۶) سعدی بود و در منابع قاجاری علاوه بر این شش دروازه، چندین کل نیز معرفی شده‌اند.

مورد احترام بودند. وجه تسمیه بسیاری از کوچه‌های بافت تاریخی شیراز، امامزادگان و مدفونین آن کوچه است، هم‌چون کوچه نورمحمد، صدرالدین محمد، نصرالدین، سید ابوطالب و غیره.

ارتباط قبور، آرامگاه‌ها و گورستان‌ها در شناسایی محدوده تاریخی شهر شیراز

یکی از روش‌های شناسایی محدوده بافت تاریخی، نام‌گذاری دروازه‌های تاریخی شهر است. این نام‌گذاری‌ها گاه بر مبنای یک عنصر خاص در نزدیکی دروازه‌ها و کل‌های (دروازه‌های فرعی) شهر صورت می‌گرفت که این عنصر می‌توانست مزار، آرامگاه یا گورستان باشد و از آنجایی که تا به امروز این مقابر باقی مانده‌اند، می‌توان محدوده بافت تاریخی شهر شیراز را شناسایی کرد.

سیبویه مؤلف کتابی در علم نحو زبان عربی، متوفی به سال ۱۹۴ ق در شیراز و در قبرستان باهلیه به خاک سپرده شد که بخشی از محله سردزک و سرباغ و محله سنگ سیاه را شامل می‌شود و به خاطر رنگ سیاه سنگ مزار او به سنگ‌سیاه شهرت دارد. مزار سیبویه در قرن هشتم در نزدیکی رهگذر درب کازرون معرفی شده است و مردم سینه خود را بر سنگ قبرش می‌مالیدند تا نحوی شوند و سیبویه به معنای بوی سیب است (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص ۱۳۷-۱۳۹).

در کتبی چون *شیرازنامه* و *شدالازار* در قرن هشتم و تذکره *هزارمزار* مربوط به قرن نهم از مزارها و گورستان‌های شیراز سخن به میان آمده و در آن‌ها سعی شده است تا موقعیت قبور و گورستان‌ها شرح داده شود. شهرهای تاریخی ایران، حصار و دروازه‌هایی داشتند که از طریق آنها محدود می‌شد. این محدوده می‌توانست به مرور زمان، کوچک و یا وسیع شود.

به دلیل اهمیت و اعتبار دروازه‌ها و نیز قبور در گذشته، در این کتب تاریخی، به معرفی شیراز و مزارات آن پرداخته است و از هر دو این عناصر به عنوان شاخصه‌ای ثابت و معتبر به منظور خوانایی و ثبت موقعیت استفاده شده است؛ به این منظور که گاهی برای نشان دادن یک دروازه به مزار یا آرامگاهی استناد شده است و گاهی برعکس آن و این مسأله موجب شده است تا به علت باقی‌ماندن اغلب این مزارات می‌توانیم به موقعیت تقریبی دروازه‌ها و سپس محدوده بافت تاریخی در دوره‌های مختلف تاریخی دست یابیم. در کتاب *تذکره هزارمزار* برای معرفی قبور و ابنیه‌ای چون مدرسه از واژگانی چون بیرون، در پس، نزدیک و پشت دروازه به کار برده شده‌است (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص ۲۱-۴۳).

جمله مهمترین مدارس بود که حتی اشراف‌زادگانی چون صدرالدین مظفر باغنوی، امیر اصیل‌الدین عبدالله علوی و صائن‌الدین حسین سلمانی در آن تحصیل کردند (لیمبرت، ۱۳۸۶، ص ۱۴۳)، آن‌چنان که سعدی شیرازی در سروده‌اش در وصف شیراز، از وی نام آورده است:

«به ذکر و فکر عبادت به روح شیخ کبیر

به حق روزبهان و به حق پنج نماز

که گوش‌دار تو این شهر نیک‌مردان را

ز دست ظالم بد دین و کافر غماز»

(سعدی شیرازی، بی تا، ص. ۲۹-۳۰)

ابن بطوطه، جهان‌گرد قرن هشتم از مقبره او و اهمیت فراوانش در میان مردم سخن به میان آورده است که پیشوای همه شهرهای فارس بود و مردم روزی دو بار هر بام و شام بر مزارش می‌رفتند و قاضی مجدالدین، قاضی‌القضات فارس به زیارتش می‌رفت و مقبره وی دارای زاویه و مدرسه‌ای نیز بود که فقها و قضات، هفته‌ای یک بار در آن جمع می‌شدند (ابن بطوطه، ۱۳۷۰، ص ۲۶۲). این آرامگاه که در محله درب شازده قرار دارد تا ابتدای عصر صفوی از رونق چشمگیری برخوردار بود (افسر، ۱۳۵۳، ص ۵۷) و در آن دوره از رونق افتاد (دیلمی، ۱۳۶۳، ص ۳۱۰).

مرمت و توسعه آرامگاه شاهچراغ توسط تاشی خاتون در دوره آل اینجو صورت گرفت که تاشی خاتون مادر شیخ ابواسحاق علاوه بر ساخت گنبد بلند، مدرسه بزرگی در کنار آن ساخت و زاویه‌ای که در آن به مسافران خوراک داده می‌شد و دسته‌ای از قاریان همواره بر سر مزار ایشان قرآن می‌خواندند و او خود شب‌های دوشنبه به زیارت می‌رفت (ابن بطوطه، ۱۳۷۰، ص ۲۵۱)، ساخت گنبد و مدرسه برای مقبره سیده مادر عبدالله (بی‌بی دختران) توسط خاتون قتلغ بیگ چنگیزی (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص ۱۵۴) و گنبد و بارگاه و اهمیت زیاد آرامگاه سید عبدالله در دوره صفویه (افسر، ۱۳۵۳، ص ۱۶۷) و غیره، همه بیانگر این امر است.

تعداد بسیار زیاد قبور و آرامگاه در دل کوچه پس‌کوچه‌های بافت تاریخی شیراز مهر تأییدی بر اهمیت مقابر و مدفونین در این شهر است. جایگاه قبور و شناخته شده بودن آن‌ها در میان مردم و در شهر تا آنجا بود که برای نام‌گذاری دروازه‌های شهر از نام مدفونین در مجاورت آن‌ها استفاده می‌کردند و حتی نام محله‌ای چون سنگ سیاه به دلیل رنگ سیاه سنگ مزار سیبویه (عمرو بن عثمان)، عارف قرن دوم ق برگزیده شده بود که در میان مردم نیز بسیار محترم بود. به جز حافظ و سعدی که به دلیل اشعار و ادبیات در میان مردم جهان محبوب بودند، سایرین به دلیل کرامات اخلاقی و علمی‌شان

بخشی از متن کتیبه این چنین است: «... فی آخر عمره زاویه عند سور البلد ... دفن فی زاویه المقدسه».

براساس این کتیبه و نیز نزدیکی مزار سیبویه به دروازه کازرون، محدوده جنوب غربی شهر مشخص می‌شود و حد غربی را نیز در نزدیکی مقبره امامزاده بی‌بی دختران در همان گورستان باهلیه که در داخل شهر قرار داشت، می‌توان در نظر گرفت (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص ۱۳۹ و ۱۵۴). به نظر می‌رسد که دروازه‌های بیضاء (غربی) و نیز موردستان (شمال غربی) در طول تاریخ، جابجایی محسوسی نداشتند. دروازه شمالی نیز در نزدیکی مزار شیخ کبیر در گورستان شیخ کبیر قرار داشت (شکل ۲).

شکل ۲. سنگ مزار امامزاده نصرت‌الدین در محله سنگ‌سیاه بافت تاریخی شیراز

نام‌گذاری دروازه و کل‌های بافت تاریخی شیراز اغلب برگرفته از نام مقبره‌ای در مجاورت و یا آرامگاه یا شهری در امتداد آن دروازه است. دروازه شرقی بافت تاریخی شیراز در طول تاریخ، نام‌هایی چون دولت، منذر و سپس کل شیخ ابوزرعه اردبیلی داشته است. مزار دولت بن ابراهیم، منذر بن قیس و شیخ ابوزرعه اردبیلی در مجاورت این دروازه قرار داشت و امروزه از این سه مزار، تنها مزار شیخ ابوزرعه از گورستان باغ نو باقی مانده است که از طریق آن می‌توان به موقعیت سایر مزارهای دروازه شرقی شهر و گورستان باغ نو پی برد. چنانچه به مرور زمان، قبری تخریب می‌شد و یا از شهرت و اهمیت آن در میان مردم کاسته می‌شد، مزار دیگری به منظور نشان و خوانایی مورد استفاده قرار می‌گرفت. برخلاف گورستان دارالسلام که در خارج و جنوب بافت تاریخی شیراز قرار داشت، گورستان باغ نو، بخشی از شهر بود و شرق گورستان، حد شرقی شهر شمرده می‌شد.

دروازه خاتون به مزار خاتون اشاره دارد و دروازه جنوبی شهر با نام درب سلم شناخته می‌شد. درب سلم، مدفن سلم بن عبدالله صوفی از مشاهیر مشایخ صوفی و از متقدمان بود (عیسی‌بن‌جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص ۱۷۵). درب سلم پس شهرت آرامگاه شاه‌داعی الی الله (نظام‌الدین محمد الحسینی متخلص به داعی و متوفی به سال ۹۲۰ ق) با نام دروازه شاه‌داعی شناخته شد. کل شاه‌زاده قاسم از جمله دروازه‌های فرعی شهر شیراز، مابین دروازه جنوبی و جنوب غربی شهر بود که به دلیل مجاورت با آرامگاه شاه‌زاده قاسم (ع) نام‌گذاری شده بود. دروازه شمال شرقی شهر نیز به نام شاعر شیرین سخن، سعدی شیرازی شناخته می‌شد چرا که این دروازه به آرامگاه این شاعر منتهی می‌شد که اگرچه مزار ایشان در ترسیم مرزهای بافت تاریخی شیراز، نقش مستقیمی ندارد، اما منجر به شناسایی دروازه‌ای می‌شود که در راستای این آرامگاه قرار داشت. حد غربی شهر نیز گورستان وسیع باهلیه قرار داشت. این گورستان از جمله گورستان‌های داخل شهر بود و مزار امامزاده نصرت‌الدین (ع)، سیبویه و بی‌بی دختران (ع) در این گورستان قرار داشت. براساس کتیبه حک شده بر سنگ مزار امامزاده نصرت‌الدین (ع) که در کوچه موسوم به گله‌دانی محله سنگ‌سیاه قرار دارد، محل دفن این امامزاده، همان محل مقدس گوشه‌نشینی او در کنار دیوار شهر بود.

جدول ۱. مزارات و گورستان‌های شناخته شده و نقش آن‌ها در معرفی دروازه‌ها، کل‌ها و محدوده بافت تاریخی شیراز

مدفونین	دروازه، کل یا باروی شهر	بخش شناسایی شده شهر
امامزاده شاهزاده قاسم(ع)	کل شاهزاده قاسم	میان جنوب و جنوب غرب
خاتون قیامت	دروازه خاتون	جنوب شرق
دولت بن ابراهیم	دروازه دولت	شرق
سلم بن عبدالله صوفی	درب سلم	جنوب
سیبویه (عمرو بن عثمان بن قنبر)	در نزدیکی دروازه کازرون	جنوب غرب
سیده مادر عبدالله (بی بی دختران)	مجاور بارو	غرب
شاهداعی الی الله (ع)	دروازه شاهداعی	جنوب
شیخ ابوزرعه عبدالوهاب اردبیلی	کل شیخ ابوزرعه	شرق
شیخ اجل سعدی شیرازی	دروازه سعدی	دروازه شمال شرق
شیخ کبیر	دروازه استخر	شمال
منذر بن قیس	دروازه منذر	شرق
نصرت‌الدین (ع)	مجاور بارو	جنوب غرب
گورستان	موقعیت نسبت به محدوده شهری	
باغ نو	داخل	شرق
باهلیه	داخل	غرب
دارالسلام	خارج	جنوب
شیخ کبیر	داخل	شمال
مشهد ام کلثوم و شیرویه	ابتدا داخل و سپس خارج	جنوب شرق

نتیجه گیری

تاریخی از قبور به عنوان عنصری شناخته شده و معتبر در میان مردم برای نام‌گذاری دروازه‌ها استفاده می‌شد که به دلیل باقی ماندن این قبور تا به امروز، می‌توان به موقعیت دروازه‌های تاریخی پی برد، از سویی دیگر در متون تاریخی برای معرفی یک مزار یا گورستان، عنوان شده است که قبر در کنار بارو و یا دروازه شهر قرار دارد، اگرچه دروازه و بارو امروزه وجود ندارند اما از طریق این مزارات می‌توان به موقعیت دروازه پی برد.

شهر شیراز از شمال در محدوده مزار شیخ کبیر و دروازه استخر، از شرق به مزار شیخ ابوزرعه اردبیلی، از جنوب شرقی به مشهد ام کلثوم و مزار خاتون قیامت، از جنوب به شمال گورستان دارالسلام و محل دفن سلم بن عبدالله صوفی و سپس شاهداعی و امامزاده شاهزاده قاسم(ع)، از جنوب غربی به محدوده مزار امامزاده نصرت‌الدین(ع) که کتیبه موجود بر سنگ مزار ایشان به باروی شهر اشاره کرده است و از غرب به محدوده مزار امامزاده بی بی دختران(ع) و گورستان باهلیه محدود می‌شد و نیز براساس آنکه نام محله و دروازه موردستان و دروازه بیضا در کتاب *زبده التواریخ* منبع تاریخی قرن نهم ذکر شده است، احتمالاً دروازه غرب و شمال غربی در طی تاریخ، جابجایی محسوسی نداشتند. گورستان‌هایی چون باهلیه، باغ نو و شیخ کبیر در داخل شهر، گورستان‌هایی چون دارالسلام در

بافت تاریخی شیراز شامل ۳۶۰ هکتار از مساحت شهر کنونی شیراز است که محدوده فرهنگی- تاریخی شهر را شامل می‌شود. این محدوده در طول تاریخ دارای مساحت‌های گوناگونی بود که اغلب با بارو محصور می‌شد و از طریق دروازه‌های اصلی و فرعی با بیرون از شهر مرتبط می‌شد. شهر تاریخی شیراز دارای دروازه‌های گوناگونی بود که هر یک در طول تاریخ، می‌توانست نام‌های متفاوتی داشته باشد. شناسایی موقعیت مکانی این دروازه‌ها می‌تواند به شناسایی دقیق‌تری از محدوده بافت تاریخی شیراز بیانجامد و موقعیت قبور، آرامگاه‌ها و گورستان‌ها می‌تواند در یافتن موقعیت این دروازه‌ها و نیز باروی شهر راهگشا باشد.

قبور، بقاع و گورستان‌ها از دیرباز تاکنون در میان مردم شهر شیراز دارای اهمیت والایی بوده‌اند و بسیاری از آرامگاه‌ها، مرمت و بازسازی می‌شدند، مردم به زیارت آن‌ها می‌رفتند و حتی بسیاری از بزرگان و پادشاهان، مقابر خود را در کنار آرامگاه‌های کهن می‌ساختند. از نمونه‌های دیگری که نشان‌دهنده اهمیت قبور در میان مردم است، یکی تعداد زیاد امام‌زادگان مدفون در بافت تاریخی و دیگری نام‌گذاری کوچه‌ها، محلات و دروازه‌های شهر براساس آن‌ها است. براساس اسناد تاریخی چون کتب، کتیبه و نقشه‌های

سعدی شیرازی (بی‌تا). *قصاید سعدی*، تصحیح محمدعلی فروغی (ذکاءالملک)، تهران: دنیای کتاب.

سیاح، حمید (۱۳۴۶). *خاطرات حاج سیاح*، تصحیح سیف‌الله گلکار، تهران: امیرکبیر.

عرفان، محمود (۱۳۷۷). *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

فرصت‌شیرازی، محمد نصیر (۱۳۷۷). *آثار عجم*، ج اول، تهران: امیرکبیر.

فلاندن، اوژن (۱۳۴۶). *سفرنامه اوژن فلاندن به ایران*، ترجمه حسین نور صادقی، چ سوم، تهران: اشراقی.

کریمی، بهمن (۱۳۲۷). *راهنمای آثار تاریخی شیراز*، چ اول، تهران: اقبال.

لیمبرت، جان (۱۳۸۶). *شیراز در روزگار حافظ؛ شکوه‌مندی شهر ایرانی در قرون وسطی*، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، شیراز: مؤسسه فرهنگی و پژوهشی دانش‌نامه فارس.

مستوفی، حمدالله (۱۳۳۶). *نزهة القلوب*، تصحیح محمد دبیر سیاقی، تهران: طهوری.

مسکویه الرازی، ابوعلی (۱۳۷۶). *تجارب الامم*، ترجمه علی نقی منزوی، چ ششم، تهران: توس.

مصطفوی، سید محمدتقی (۱۳۴۳). *اقلیم پارس*، تهران: انجمن آثار ملی.

معصوم شیرازی، محمد (معصوم علیشاه) (بی‌تا). *طرائق الحقایق*، تصحیح محمدجعفر محبوب، چ دوم، تهران: کتابخانه بارانی.

مقدسی، بو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم*، ترجمه علی نقی منزوی، چ دوم، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

مهرز، رحمت‌الله (۱۳۴۸). *بزرگان شیراز*، تهران: انجمن آثار ملی.

ندیم، مصطفی (۱۳۹۸). *جغرافیای تاریخی شیراز در سده‌های هفتم و هشتم هجری*، تهران: خاموش.

نواب شیرازی، علی‌اکبر (۱۳۷۱). *تذکره دلگشا*، تصحیح دکتر منصور رستگار فسایی، شیراز: نوید.

وصاف (۱۳۴۶). *تحریر تاریخ وصاف*، به قلم عبدالمحمد آیتی، چ اول، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

Bruyn, C. (1752). *The Travels of Cornelis Le Brun, Trough Muscovy and Persia, to the East- Indies*. London: University of Oxford.

Ogilby, J. (1673). *Asia the First Part Being An Accurate Description of Persia and Several Provinces There*. London: University of Oxford.

Thevenot, J. (1686). *The Travels of Monsieur de Thevenot to the levant in Three Parts*. London : Printed by H. Clark, for H. Faithorne, J. Adamson, C. Skegnes, and T. Newborough.

Windt, H. (1891). *A Ride to India: Across Persia and Baluchistan*. London: Chapman and Hall.

خارج از شهر و مشهد ام‌کلثوم ابتدا داخل و سپس خارج از شهر قرار داشتند. براساس تمامی این داده‌ها به این مهم می‌رسیم که در طول تاریخ، محدوده بافت تاریخی شیراز، جز گسترش در برهه‌ای از تاریخ در بخش شمال شرقی و اندکی کاهش در بخش جنوب شرقی خود، تغییرات محسوسی نداشته و در زمان محدود و منسجم شدن بارو در دوره پادشاهی کریمخان زند که حصار شهری اندکی کوچکتر شد، محدوده شهر در دیگر نقاط، تقریباً ثابت بوده است.

منابع

ابن بطوطه (۱۳۷۰). *سفرنامه ابن بطوطه*، ترجمه محمدعلی موحد، چ اول، تهران: سپهر نقش.

ابن بلخی (۱۳۸۴). *فارس‌نامه ابن بلخی*، تصحیح گای لسترانج، تهران: اساطیر.

افسر، کرامت‌الله (۱۳۵۳). *تاریخ بافت قدیمی شیراز*، تهران: زیبا.

باربارو، جوزا (۱۳۴۹). *سفرنامه ونیزیان در ایران: سفرنامه‌های ونیزیانی که در زمان اوزون حسن آق قویونلو و اوایل عهد صفوی به ایران آمده‌اند*، ترجمه منوچهر امیری، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.

بروگشن، هنری (۱۳۷۴). *در سرزمین آفتاب*، ترجمه مجید جلیلود، چ اول، تهران: نشر مرکز.

بنیادی، ناصر (۱۳۷۶). *تحول تاریخی ساختار شهری شیراز و فضاهای شهری آن*، آبادی، ۶۷-۵۷.

بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۳۸۲). *نظام التواریخ*، به کوشش میرهاشم محدث، تهران: بنیاد موقوفات دکتر افشار.

عیسی‌بن جنید شیرازی (۱۳۶۴). *تذکره هزار منرار*، تصحیح دکتر نورانی وصال، شیراز: کتابخانه احمدی.

حافظ ابرو (۱۳۷۲). *زبدة التواریخ*، تصحیح سید کمال حاج سید جواد، چ اول، تهران: نی.

حسینی فسایی، حسن (۱۳۸۸). *فارس‌نامه ناصری*، چ اول و دوم، تهران: امیرکبیر.

خوب‌نظر، حسن (۱۳۸۰). *تاریخ شیراز (از آغاز تا ابتدای سلطنت کریم‌خان زند*، به کوشش دکتر جعفر مؤیدشیرازی، تهران: سخن.

دیلمی، ابوالحسن (۱۳۶۳). *سیرت شیخ کبیر ابوعبدالله ابن خفیف شیرازی*، ترجمه رکن‌الدین یحیی بن جنید شیرازی، تصحیح ا. شمیل، به کوشش توفیق سبحانی، تهران: نشر بابک.

رشاد، محمد (۱۳۵۲). *خفیف شیرازی عارف بزرگ قرن ۴ هجری*، تهران: اندیشه.

زرکوب‌شیرازی، ابوالعباس احمد بن ابی‌الخیر (۱۳۵۰). *شیرازنامه*، تصحیح و اهتمام بهمن کریمی، تهران: روشنایی.

References

- Afshar, Keramatollah (1974). *Tarikh-e Baft-e Qadimi-ye Shiraz*, Tehran: Ziba.
- Barbaro, Josafa (1970). *Safarnameh-ye Veniziyani dar Iran*, Translated by Manuchehr Amiri, Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Entesharat-e Khwarazmi.
- Beyzavi, Abdollah ibn Omar (2003). *Nezam al-Tavarikh*, by Effort of Mir Hashem Mohaddes, Tehran: Bonyad-e Mowqafat-e Doktor Afshar.
- Bonyadi, Naser (1997). *Tahavvol-e Tarikhi-ye Sakhtar-e Shahri-ye Shiraz va Fazaha-ye Shahri*, Abadi, pp. 57-67.
- Brugsch, Henry (1995). *Dar Sarzamin-e Aftab*, Translated by Majid Jalilvand, chap-e avval, Tehran: Nashr-e Markaz.
- Bruyn, C. (1752). *The Travels of Cornelis Le Brun, Trough Muscovy and Persia, to the East- Indies*. London: University of Oxford.
- Deylami, Abu al-Hasan (1984). *Sirat-e Sheykh-e Kabir Abu Abdollah ibn Khafif Shirazi*, translated by Rohn al-Din Yahya ibn Junayd Shirazi, Corrected by A. Schimmel, by Effort of Tawfiq Sobhani, Tehran: Nashr-e Babak.
- Erfan, Mahmud (1998). *Joghrafiya-ye Tarikhi-ye Sarzaminha-ye Khelafat-e Sharqi*, Tehran: Entesharat-e Elmi va Farhangi.
- Flandin, Eugene (1967). *Safarnameh-ye Eugene Flandin be Iran*, Translated by Hossein Nur Sadeghi, chap-e sevvom, Tehran: Eshraqi.
- Forsat Shirazi, Mohammad Nasir (1998). *Asar-e Ajam*, Vol. 1, Tehran: Amirkabir.
- Hafez Abru (1993). *Zobdat al-Tavarikh*, Corrected by Seyyed Kamal Haj Seyyed Javadi, Vol. 1, Tehran: Ney.
- Hoseyni Fasayi, Hasan (2009). *Farsnameh-ye Naseri*, Vol. 1& 2, Tehran: Amirkabir.
- Ibn Balkhi (2005). *Farsnameh-ye Ibn Balkhi*, Corrected by Guy Le Strange, Tehran: Asatir.
- Ibn Battuteh (1991). *Safarnameh-ye Ibn Battuteh*, Translated by Mohammad Ali Movahhed, Vol. 1. Tehran: Sepehr-e Naghsh.
- Isa ibn Juneyd Shirazi (1985). *Tazkareh-ye Hezar Mazar*, Corrected by Dr. Nurani Vesal, Shiraz: Ketabkhaneh Ahmadi.
- Karimi, Bahman (1948). *Rahnamay-e Asar-e Tarikhi-ye Shiraz*, First Eddition, Tehran: Eqbal.
- Khubnazar, Hasan (2001). *Tarikh-e Shiraz (az Aghaz ta Ebtada-ye Saltanat-e Karim Khan-e Zand)*, by Effort of Doktor Ja'far Mo'ayyed Shirazi, Tehran: Sokhan.
- Limbirt, John (2007). *Shiraz dar Ruzgar-e Hafez; Shokuhmandi-ye Shahr-e Irani dar Qorun-e Vosta*, Translated by Homayun San'ati Zadeh, Shiraz: Mo'asseseh-ye Farhangi va Pazhuheshi-ye Daneshnameh-ye Fars..
- Ma'sum Shirazi, Mohammad (Ma'sum Ali Shah) (n.d.). *Tarayeq al-Haqayeq*, Corrected by Mohammad Ja'far Mahjub, Vol. 2, Tehran: Ketabkhaneh-ye Barani.
- Mehraz, Rahmatollah (1969). *Bozorgan-e Shiraz*, Tehran: Anjoman-e Asar-e Melli.
- Moskuyeh al-Razi, Abu Ali (1997). *Tajareb al-Omam*, Translated by Ali Naqi Monzavi, Vol. 6, Tehran: Tus.
- Maqdesi, Bu Abdollah Mohammad ibn Ahmad (1982). *Ahsan al-Taqasim*, Translated by Ali Naqi Monzavi, Vol. 2, Tehran: Sherkat-e Mo'allean va Motarjeman-e Iran.
- Mostafavi, Mohammad Taghi (1964) *Eghlim-e Pars*, Tehran, Anjoman-e Asar-e Melli.
- Mostowfi, Hamdollah (1957). *Nozhat al-Qolub*, tas-hih-ye Mohammad Dabir Siyaqi, Tehran: Tahuri.
- Nadim, Mostafa (2019). *Joghrafiya-ye Tarikhi-ye Shiraz dar Sadaha-ye Haftom va Hashtom-e Hejri*, Tehran: Khamush.
- Navab Shirazi, Ali Akbar (1992). *Tazkareh-ye Delgoshah, tas-hih-ye Doktor Mansur Rastegar Fasayi*, Shiraz: Navid.
- Ogilby, J. (1673). *Asia the First Part Being An Accurate Description of Persia and Several Provinces There*. London: University of Oxford.
- Rashad, Mohammad (1973). *Khafif Shirazi-ye Aref-e Bozorg-e Qarn-e 4-e Hejri*, Tehran: Andisheh.
- Saadi shirazi (n.d.). *Ghasayed-e Saadi*, Corrected by Mohammad Ali Foruqi, Tehran: Donyay-e Ketab.
- Sayyah, Hamid (1967). *Khaterat-e Haj Sayyah*, Corrected by Seyfollah Golkar, Tehran: Amirkabir..
- Thevenot, J. (1686). *The Travels of Monsieur de Thevenot to the levant in Three Parts*. London : Printed by H. Clark, for H. Faithorne, J. Adamson, C. Skegnes, and T. Newborough.
- Vassaf (1967). *Tahrir-e Tarikh-e Vassaf*, be qalam-e Abd al-Mohammad Ayati, Vol. 1, Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran.
- Windt, H. (1891). *A Ride to India: Across Persia and Baluchistan*. London: Chapman and Hall.
- Zarkub Shirazi, Abu al-Abbas Ahmad ibn Abi al-Kheyr (1971). *Shiraznameh*, Corrected and Effort of Bahman Karimi, Tehran: Rowshanayi.